

Borbély Anna, Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben

Constructions and Discourse of Multilingualism in East-Central Europe 2. Sorozatszerkesztő:

BARTHA CSILLA. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2014. 333 lap

Örömmel vehetjük tudomásul, hogy a magyar kétnyelvűségi kutatások szakirodalma egy újabb, színvonalas, kézikönyv jellegű monográfiával gazdagodott. BORBÉLY ANNA 2014-ben megjelent kötete a kétnyelvűség és a kétnyelvűség típusainak, valamint a nyelvcsere folyamatához kapcsolódó elméleti kérdéseket ismertetve, újabb empirikus kutatások alapján hat magyarországi nemzetiségi közösséget mutat be a nyelvválasztás, a nyelvtudás variabilitása szempontjából, és két külön fejezetben foglalkozik a méhkeréki román-magyar kétnyelvűek jelenlegi helyzetével és a nyelvcsere folyamatával.

A kétnyelvűség, mint ismert, igen komplex jelenség: kontaktusnyelvészeti, szocio-, pszicho- és neurolingvisztikai, szociológiai, szociálpszichológiai, oktatási, politikai és nyelvi jogi dimenziói vannak. A kétnyelvűségnek ez a sokféle vonatkozása a maga mélységében meg sem ragadható egyetlen kötetben. A szerző ennek tudatában hangsúlyozza a kötet első fejezetének bevezetőjében, hogy a kétnyelvűséget elsődlegesen a szociológiai és szociolingvisztikai vonatkozásaiban mutatja be az egyéni, a közösségi és a társadalmi kétnyelvűség szintjén. A kétnyelvűség elméleti kérdéseinek ismertetése jól használható és árnyalt összefoglalója a kétnyelvűség definícióinak és a definíciókkal összefüggő kritériumoknak. Így a szerző SKUTNABB-KANGAS 1997-es könyvére hivatkozva jelzi, hogy a kétnyelvűség meghatározásánál olyan szempontok merülnek fel, mint a *származás* (nyelv elsajátításának ideje és módja), az *azonosulás*, a *nyelvtudás foka* és a használt nyelvek *funkció*-i. Ez a sok szempontú, körütekintő megközelítése a kérdésnek az egyéni és a közösségi kétnyelvűség jelenségeinek leírásakor is megmutatkozik. Az egyéni és közösségi kétnyelvűségi típusok ismertetése annak a felismerésnek a jegyében történik, hogy a konkrét kétnyelvűségi helyzetek nem sablonosak, eltérő módon működnek, sajátos vonásai is vannak, és egy-egy adott kétnyelvűségi helyzet vizsgálójának az általános szabályszerűségek mellett éppen ezeket a specifikus jegyeket kell felismernie és leírnia, ahogy ezt BORBÉLY ANNA is teszi a különböző kétnyelvűségi helyzetek bemutatásakor a kötet további részeiben.

A közösségi kétnyelvűség jellemzőit ismertetve, a szerző hangsúlyozza: az egyik legfontosabb kérdés annak tisztázása, hogy az adott kétnyelvűségi helyzet *stabil* vagy *instabil (átmeneti)* jelenségnek tekinthető-e. Az instabil kétnyelvűségben ugyanis a nyelvek használata átfedi egymást, és megjelennek a nyelvcsere irányába mutató jelek. A nyelvcsere és a nyelvmegőrzést mint ellentétes folyamatokat ugyanazok azok a tényezők befolyásolják annak függvényében, hogy az adott faktor értéke melyik folyamatnak kedvez. Ilyen tényezők például a csoport lélekszáma, szétszórtsága, izoláltsága, az endogám vagy exogám házassági szokások. BORBÉLY ANNA a magyar és a nemzetközi szakirodalom alapján hangsúlyozza, hogy ezek a faktorok a nyelvcsere, illetve a nyelvmegőrzés folyamatában nem egységesen és nem egyenlő mértékben hatnak, hatásukat egymással interakcióban fejtik ki.

A kétnyelvű jelenségeknek és terminusoknak ez az árnyalt, a legújabb kutatási eredményeket figyelembe vevő megközelítése a kétnyelvű beszédről és a magyar nyelv

kontaktsváltozatairól szóló alfejezetekben is érvényesül. GROSJEAN alapján a szerző az aktív kétnyelvűek nyelvhasználatában megkülönbözteti az *egynyelvű* és a *kétnyelvű beszédmódot*, amelyek egy szituációs kontinuum két végpontját jelölik: a teljesen egynyelvű megnyilatkozást és a teljesen kétnyelvű (gyakori kódváltást feltételező) nyelvhasználatot. A kétnyelvű beszédmód jellemzője az interferencia. Az interferencia terminust azonban kétféle értelemben is használják az angol nyelvű szakirodalomban. Amint a szerző erre utal, WEINRIECH (1953) alapján olyan gyűjtőfogalomnak is tekintik, amely az összes olyan nyelvi jelenséget magába foglalja, amely a kétnyelvűséggel hozható összefüggésbe a szókölcsonzéstól a kódkeverésig. Ugyanakkor HAUGEN (1950) alapján szűkebben is értelmezik a szakkifejezést: a parole szintű, alkalmi, nem meghonosodott kétnyelvűségi jelenségek jelölésére. Megjegyzendő, hogy a magyar szakirodalomban az utóbbi két évtizedben a haugeni értelemben terjedt el a terminus az egyéni szintű, beszélt nyelvi jelenségek megnevezésére.

A magyar nyelv kontaktsváltozatait bemutató alfejezet (Kétnyelvűség és a magyar nyelv) a magyarpárú kétnyelvűségi kutatásokat ismerteti a hetvenes évek második felétől napjainkig. (A szerző az egyik lábjegyzet tanúsága szerint nem tartja megfelelőnek a *magyarpárú kétnyelvűség* kifejezés használatát, mert ez számára magyar nyelvi dominanciáját sejteti. Én azonban nem érzem a dominanciára való utalást a kifejezésben, és ezért bátorkodom élni vele.) Részletesen ismerteti az egyes külső régiók eddigi kétnyelvűségi kutatásait, utalva az Élőnyelvi Konferenciák eredményeire és a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat nyelvi határtalanítási programjára és az ehhez kapcsolódó kutatásokra.

Az elméleti és terminológiai kérdéseket taglaló részt követő második fejezet hat magyarországi etnikai közösség (beás, német, roma, román, szerb, szlovák) szociolingvisztikai helyzetét elemzi a kétnyelvűség, a nyelvmegőrzés és a nyelvcsere szempontjából. A kutatástervezés a nyelvi csoportok kiválasztásakor azt tartotta szem előtt, hogy a vizsgált közösségekben a nyelvcsere folyamata feltételezhetően különböző mértékű legyen. A terepmunka 2003–2004-ben valósult meg, és közösségekként egy-egy olyan településre terjedt ki, ahol az adott nemzetiségi csoport részaránya jelentős: Mánfa és Bogyiszló (Beások), Tarján (németek), Mezőtúr (romák), Kétegyháza (románok), Pomáz (szerbek), Tótkomlós (szlovákok). Az összehasonlító kutatás ugyanazzal a kérdőívvel vizsgálta a magyarországi nyelvi közösségek helyzetét (MaBiLing-kérdőív). Az adatközlők kiválasztása az életkor, a nem és az iskolázottság figyelembevételével történt, és közösségeként 70–71 adatközlőt vontak be a vizsgálatba. Az empirikus adatok elemzésének egységes szempontrendszerét Bartha Csilla dolgozta ki 2003-ban, és azt követően közösségeként egy-egy elemzést készítettek a kutatásban résztvevő munkatársak: Bartha Csilla Borbély Anna, Erb Mária, Pálmainé Orsós Anna, Tóth Sándor, Tuska Tünde, Uhrin Erzsébet és Zsilák Mária. A kétnyelvűség formáinak vizsgálata azért is fontos, mert a szerző szerint a kisebbségi nyelvek megőrzését nem az izoláltságot feltételező egynyelvűség biztosítja, hanem a fenntartható stabil kétnyelvűség. Borbély Anna ugyanakkor azt is hangsúlyozza a fejezet bevezetőjében, hogy a magyarországi nemzetiségek nyelvcsereje nem tekinthető önkéntesnek és természetesen nem, amíg a többség nem támogatja kellő mértékben a kisebbségi csoportok kétnyelvűségét, és nem tesz hatékony lépéseket a nyelvcsere ellen. Ezzel a megállapítással egyetérthet az olvasó, és teljes mértékben érvényesnek tarthatja a Magyarországgal szomszédos államok nyelvi és etnikai kisebbségeinek helyzetére nézve is.

Az adatok statisztikai feldolgozása szempontokat adott az olyan kérdések megválaszolására az egyes nyelvi közösségek szintjén, mint a kisebbségi nyelv dominanciája, a fenntartható kétnyelvűség vagy a nyelvsere kimutathatósága. A nyelv választási szituációra vonatkozó eredmények megerősítik, hogy a vizsgált közösségekben a nyelvmegőrzés mértéke különböző, differenciált, és a kétnyelvűség formái igen változatosak. Így a szerbek és a románok esetében a saját nyelv és a magyar nyelv használata kiegyenlített, sőt némileg a kisebbségi nyelv javára billen, és így a kétnyelvűség az ő esetükben leginkább fenntartható. A leggyengébb helyzetben a beás és a német közösségek vannak az anyanyelvhasználat szempontjából, az ő esetükben leginkább aszimmetrikus a kétnyelvűség és a legnyilvánvalóbbak a nyelvsere tünetei, miközben a románok és a szlovákok a két pólus között helyezhetők el. A nyelvhasználati szinterek tekintetében mind a hat nyelvi közösségre jellemző, hogy az otthon, a család az terület, ahol az anyanyelv használata leginkább megmarad, akárcsak a szórványhelyzetben élő Kárpát-medencei magyar beszélők. Ugyanakkor a szemléltető ábrákban gazdag elemzéseiben Borbély Anna azt is kiemeli, hogy az otthoni nyelvhasználat mintázata is különböző a hat vizsgált közösségben, ha arra figyelünk, hogy milyen családtaggal milyen nyelven beszél. A fejezet azt is hangsúlyozza, hogy a nyelvek és nyelvváltozatok választására irányuló emocionális, pragmatikai és értékelő attitűd hatással van a nyelvsere folyamataira: a kisebbségi nyelvekhez vagy nyelvváltozatokhoz kötődő negatív vagy ambivalens attitűdök a nyelvseret segítik elő. Mivel a nemzetiségi nyelvváltozatok rendszerint regionális nyelvváltozatok, a saját nyelvváltozathoz és az ahhoz hozzáadó módon kapcsolódó sztenderdhez kötődő pozitív attitűdök az adott nyelvváltozat megőrzésének kedveznek.

A nyelvtudás variabilitásának eredményeit összegezve, ugyancsak a második fejezet utal arra, hogy a vizsgált hat magyar nemzetiségi közösség beszélői jobban használják a többségi nyelvet, mint az anyanyelvüket (111), és azt is kiemeli, hogy ettől eltérően a Magyarországgal szomszédos régiók kisebbségi magyar beszélői jobban beszélnek az anyanyelvüket, mint a többségi nyelvet az 1996–19997-es RSS-kutatás eredményei szerint (I. GÖNCZ LAJOS 2004-es monográfiáját). A határon túli magyar beszélők többségére valóban jellemző ez a megállapítás a nyelvtudást illetően, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy valamennyi külső régióban vannak olyan szórványhelyzetben élő magyarok, akiknek a nyelvhasználatuk államnyelvdomináns, és a magyarországi nyelvi közösségek szociolingvisztikai sajátosságai éppen ezekkel a szórvány közösségekkel mutat helyzeti hasonlóságot, és a kötet nyelvtervezési megállapításai az ő esetükben is használhatóak.

A könyv harmadik és negyedik fejezete a méhkeréki román közösség helyzetét mutatja be a nyelvmegőrzés lehetőségeit és a nyelvsere folyamatát vizsgálva, különös tekintettel a szocioökonómiai integrációra. A harmadik fejezet címe (Legyőzi-e a globalizáció a méhkeréki közösségben a román nyelv megőrzését?) már sugallja, hogy a méhkeréki románoknak és általában a nyelvi kisebbségek helyzete nemcsak az adott államban kialakult szociolingvisztikai, nyelvpolitikai körülményektől függ, hanem a globalizációnak nevezett gazdasági is kulturális folyamatoktól is. A vizsgált településen a román–magyar kétnyelvűség variabilitásának és változásának szabályszerűségeiről olvashatunk empirikus adatokon alapuló részletes elemzéseket három nyelvhasználati szintér (a család, az iskola és az egyház), valamint az életkor és a nem szerinti bontásban. Az elemzés komplexnek minősíthető, hiszen kvalitatív, kvantitatív és longitudinális jellegű, mivel több adatgyűjtés

eredményeit hasznosítja: az 1985-ben és 1997-ben készült interjúkat (a kvalitatív elemzéshez) és a 2003-as adatokat (a kvantitatív megközelítéshez). A fejezet részletesen ismerteti azokat a közösségi, társadalmi, földrajzi és gazdasági jellemzőket, amelyek lehetővé tették az etnikai közösség megmaradását és a nyelv megőrzését. Megtudhatjuk, hogy több tényező együttes hatása eredményezte a méhkeréki román közösség nyelvi és kulturális vitalitásának megmaradását: a falu etnikai homogenitása, a település periférikus helyzete, a közösség zártsága, a primőrkeresztet mint gazdasági foglalatosság, az iskolában és az egyházakban érvényesülő anyanyelvhasználat. A közösségnek hagyományos zártsága az utóbbi két évtizedben fellazult a közúti hálózat kiépülésével és a nemzetiségi közösség gazdasági státusának megváltozásával. Az etnikai kapcsolatok szempontjából BORBÉLY ANNA elsőrendű fontosságúnak tartja az adott közösség gazdasági erejét, amelynek presztízs jellege olykor az etnikai sztereotípiákat és előítéleteket is felülírhatja, ahogy ezt az exogám, interetnikus házasságok növekedése is jelzi. A 2003-as helyi terepmunka adatai megerősítik a korábbi megállapításokat: a családi nyelvhasználatban is a román és a magyar nyelv funkcionális megoszlásában generációs változások mutatkoznak. Az életkor szerinti nyelvtudás pedig azt jelzi, hogy az adatközlők életkorának növekedésével egyenesen arányos a román nyelv használatának gyakorisága.

A negyedik fejezet a kétegyházi román nyelvcsere folyamatát longitudinális módszerrel tárja fel. Mivel a szerző 1990-ben, 2000/2001-ben és 2010/2011-ben végzett összehasonlítható terepmunkát, ez lehetővé tette, hogy diakrón szempontból is vizsgálhassa a nyelvcsere folyamatát. Ez a módszer mindenképpen új eredményekkel gazdagítja a nyelvcserekutatást, lévén, hogy az eddig vizsgálatok szinkrón jellegűek voltak, egy adott időbe történtek, és a megfigyelt folyamatok a generációk közötti nyelvhasználati szokások különbségére korlátozódtak. Így egy-egy generáció önmagához képest történő változásainak leírása korábban nem történhetett meg. A longitudinális kutatásnak éppen az az előnye, hogy több évtized perspektívájából tudja láttatni a társadalmi és nyelvi folyamatok tendenciáit. A látszatidőben és a valóságos időben bemutatott változási irányok valóban a kétegyházi román–magyar nyelvcsere folyamatát valószínűsítik, a román nyelv használatának visszaszorulását jelzik. Mivel mindegyik említett kétegyházi kutatás adatai az adatközlők önbevallásain, véleményein alapulnak, lehetséges, hogy nem teljes mértékben tükrözik az objektív valóságot, amint ezt BORBÉLY ANNA meg is fogalmazza a 193. oldalon. A tényleges valóság és a vizsgált mintában megmutatkozó tendenciák dilemmája minden ilyen jellegű kutatásban felmerül, de ez nem hitelteleníti az empirikus adatokon alapuló felismeréseket, hiszen a nagyszámú adatközlő véleménye mégis csak jelzés értékű a közösségek reális társadalmi és nyelvi jelenségeiről.

Az 1990 és 2000/2001 kutatási eredményeinek összehasonlítása arra utal, hogy a nyelvcsere folyamata nem mindig lineárisan haladó, egyenletes változás, hanem oszcilláló mozgás is megfigyelhető benne, miközben a nyelvcsere a folyamat a maga egészében fokozatosan érvényesül. A labovi változásmódel szerinti kvantitatív elemzés azt mutatja, hogy a méhkeréki román–magyar nyelvcsere leginkább generációs változás, de a valóságos idő hatása is kimutatható.

A könyv összegző fejezete a hat magyarországi nyelvi közösség empirikus adatainak továbbgondolásával olyan fenntartható kétnyelvűségi modellt mutat be, amelynek meghatározó tényezői a nyelvválasztás, a nyelvtudás, a nyelvi attitűdök és ideológiák. A szerző szerint a fenntartható kétnyelvűségi helyzet feltételezi a kétnyelvűségben érintkező nyelvek

mellérendelt, nem hierarchikus viszonyrendszerének kialakítását és fenntartását. Amint tudjuk, azonban jelenleg a legtöbb kisebbségi helyzetben használt nyelv a többségi nyelvhez viszonyítva a nyelvi jogok és a nyelv funkcióinak érvényesülése tekintetében hátrányos, aszimmetrikus helyzetben van, és a jogi kodifikációs gyakorlatban gyakran a nyelvek és nyelvi közösségek elvi egyenlőségének elismertetése is nehézségekbe ütközik. Mindez ellenére a modell a nyelvek „klasszikus arányosságának”, természetes egyensúlyának kialakítását lehetségesnek tartja, amennyiben a nyelvek tudása és használata fenntartható, hogyha az érintett nyelvekhez pozitív attitűdök kapcsolódnak és az érvényesülő nyelvi ideológiák támogatják az aktív kétnyelvűséget.

A könyv ajánlható mindazoknak, akik kutatóként, oktatóként, nyelvtanárként érintettek a kétnyelvűség, a nyelvi tervezés és a nyelvi változás jelenségkörében. Az elmélet és az empirikus adatok szintjén egyaránt új ismeretekkel és felismerésekkel gazdagítja az olvasó szemléletét, és a kétnyelvű létmód, a nyelvcsere és a nyelvi változás alapkérdéseinek továbbgondolásra készlet.

BENŐ ATTILA
Babeş-Bolyai Tudományegyetem

Nagy L. János, *Kereszteződő jelentések világában*

Tanulmányok a kiasztikus alakzatok működéséről

Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2013. 288 lap

NAGY L. JÁNOSnak, a retorika, irodalmi stilisztika, szövegnyelvészet elismert művelőjének kötete a kiasztikus alakzatokról 2003–2012 között megjelent húsz tanulmányán alapul. (A tanulmányok bibliográfiája a kötet végén szerepel.) A könyv rövid bevezetésből és négy, alfejezetekre oszló részből áll; az egyes alfejezetek végén bőséges irodalom és rövid, angol nyelvű összefoglalás található.

Az első rész számba veszi a kiazmus köré csoportosítható alakzatokat (antimetabolé, epanodosz, kommutáció stb.), amelyeknek közös jellemzője, hogy bennük az elemek fordított sorrendben ismétlődnek. Léteznek nem verbális kiasztikus konstrukciók is, pl. események, személyek, szerepek sorrendi cseréje (17, 210). A szabályos kiasztikus alakzat mindenkor két részre tagolódik, egy-egy rész legalább két elemből áll, ismétlődésük fordított sorrendben történik. A toldalékoló nyelvekben tőkereszteződés ($a^x b^y / b^x a^y$ vagy toldalékkereszteződés és egyben tőpárhuzam ($a^x b^y / a^y b^x$) fordulhat elő (11). Nem minden keretszerkezet tekintendő alakzatnak (pl. a vasúti menetrendben: Budapest–Szeged és Szeged–Budapest viszonylat); az alakzatok a fordított sorrendből eredeztethető jelentéstöbblettel rendelkeznek (pl. paradoxon, ironia), s így az alakzatok ismétlődő komponensei a szó szigorú értelmében sosem önmagukkal azonos jelentésűek. A szerző ezután tömören áttekinti a kiasztikus alakzatok kutatását, kiemelve FÓNAGY IVÁN elemzéseit a Világirodalmi lexikonban.

A második rész a keresztező alakzatok különböző megközelítéseiről szól. A kiazmust szintaktikai szempontból szimmetria jellemzi; szemantikai feltétele a kompatibilitás és a megfordíthatóság. A benne kifejezett gondolati tartalom felől nézve a kiazmus többnyire paradoxon. Az alakzat annál hatásosabb, minél szokatlanabb az egymás mellett álló